

Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Μέ τή μεταφορά τής πρωτεύουσας στήν Ἀνατολή τό κέντρο βάρους τής Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μετατοπίζεται στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τής, ὅπου αἰῶνες πρὶν εἶχε διαδοθεῖ καί ριζώσει ἡ ἑλληνική γλώσσα. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος σκόπευε βέβαια νά ἰδρύσει μιά Νέα Ρώμη, ἐπτάλοφη, ὅπως ἡ Πρεσβυτέρα, καί, φυσικά, λατινόφωνη. Ἡ παράλληλη ὅμως χρήση τῶν δύο ὑπερεθνικῶν γλωσσῶν, Λατινικῆς καί Ἑλληνικῆς, πού στή Ρώμη περιορίστηκε στούς κύκλους τῶν λογίων, στή νέα πρωτεύουσα ἐπιβάλλεται γιά τήν ἐπικοινωνία μέ τούς ἀλλόγλωσσους ὑπήκοους τοῦ κράτους, πού δέ μιλοῦσαν λατινικά¹. Ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπευθύνεται στό λαό *διά χαρακτήρων Ῥωμαίας τε καί Ἑλληνίδος φωνῆς*². Ἡ χρήση καί τῶν δύο οἰκουμενικῶν γλωσσῶν στούς παπύρους καί τίς ἐπιγραφές τής πρωτοβυζαντινῆς ἢ ὑστερορωμαϊκῆς ἐποχῆς εἶναι μιά ἀπό τίς πολλές μαρτυρίες γιά τή διγλωσσία, πού ἐπικρατοῦσε στή Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία ἀπό τά πρῶτα χρόνια τής ἀλλαγῆς τής πρωτεύουσας³.

Οἱ σχετικοί μέ τήν Παιδεία νόμοι, πού θεσμοθετήθηκαν μέ τίς πρῶτες προσπάθειες ν' ἀναπτυχθεῖ ἡ ΚΠολη σέ παιδευτικό κέντρο, ἀποτελοῦν ἐπίσημη ἀναγνώριση τής διγλωσσίας. Στό κεφάλαιο *De studiis liberalibus urbis Romae et Constantinopolitanae* τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα ὀρίζονται: α) γιά τή Βιβλιοθήκη τής Πόλης, 4 θέσεις ἀντιγραφῶν τῆς ἑλληνικῆς καί 3 θέσεις ἀντιγραφῶν τῆς λατινικῆς⁴, β) γιά τή διδασκαλία στήν Ἀνώτατη Παιδεία: *oratores quidem tres numero, decem vero grammaticos; in his etiam, qui facundia Graecitatis pollere noscuntur, quinque numero sint sofistae et grammatici aequae decem... Unum... qui philosophiae arcana rimetur, duo quoque, qui iuris ac legum «formulas» pandant*⁵. Παρατηροῦμε ὅτι, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν γραμματικῶν, τῶν φιλολόγων, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, εἶναι ἴσος (10) γιά τήν ἑλληνική καί τή λατινική, οἱ ρητοροδιδάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς (*sophistae*) εἶναι 5, ἐνῶ τῆς λατινικῆς (*oratores*) εἶναι 3. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι ὁ

1. E. Stein, *Geschichte des Spätromischen Reiches*, Wien 1928, 442-444 ἢ μτφ. J.-R. Palanque, *Histoire du Bas-Empire*, I, Paris 1959, 295-296.

2. Εὐσέβιος, *Vita Constantini*, II 23.

3. H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935, ἀνατ. Amsterdam 1965, 39-49. V. Wilken, *Atti del IV Congresso Internazionale di Papirologia*, Roma 1936, 101 ἔ.

4. *Cod. Theod.*, XIV, 9, 2 (8 Μαΐου 372): *Antiquarios ad bibliothecae codices componendos vel pro vetustate reparandos quattuor Graecos et tres Latinos scribendi peritos legi iubemus.*

5. Αὐτόθι, 9, 3 (27 Φεβρουαρίου 425).

μοναδικός διδάσκαλος τής φιλοσοφίας είναι έλληνόφωνος και οι δύο νομοδιδάσκαλοι λατινόφωνοι. Κάθε πολιτιστικό στοιχείο εκφράζεται στη γλώσσα του λαού πού τό δημιούργησε ή τό καλλιέργησε «κατ' έξοχήν». Οι ρητοροδιδάσκαλοι αμείβονται καλύτερα από τούς γραμματικούς είτε διδάσκουν ελληνική είτε λατινική ρητορική⁶. Μερικοί αμείβονται και μέ αξιώματα, όπως οι γραμματικοί Έλλάδιος, Συριανός, Θεόφιλος, οι «σοφιστές» Μαρτίνος και Μάξιμος και ο νομοδιδάσκαλος Λεόντιος⁷. Φιλοσοφία έννοοῦσαν τή διαλεκτική, πού μαζί μέ τή ρητορική και τή γραμματική άποτελοῦσαν τήν *τριττύν* ή *trivium*. Οι Νεοπλατωνικοί, παρά τήν αντίθετη άποψη του Πλάτωνα⁸, είχαν γεφυρώσει τό χάσμα ανάμεσα στη διαλεκτική και τή ρητορική μεταβάλλοντας τή ρητορική σέ εισαγωγή στη διαλεκτική.

Σέ όλη τήν πρωτοβυζαντινή περίοδο παρατηρεΐται βαθμιαία έπικράτηση της ελληνικής αλλά και έμμονή στη χρήση της λατινικής⁹, συντήρηση και άνανέωση, όπως σέ πολλές εκδηλώσεις της ζωής της Άνατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας πού μετασχηματίζεται¹⁰. Από τις πρώτες δεκαετίες της ζωής στη νέα πρωτεύουσα ο Θεμιστιος (348) μεταλαβών... αξιώματος Ρωμαϊκού άντεισφέρει σοφίαν Έλληνικήν, ώστε τήν πόλιν διά τουτο δείκνυσθαι τήν ήμετέραν κορυφήν όμοῦ τύχης και άρετης¹¹. Άν όμως γλώσσα της Παιδείας ήταν άπ' άρχής ή ελληνική, γλώσσα του Κράτους στο μεγαλύτερο μέρος της πρωτοβυζαντινης περιόδου παρέμεινε ή λατινική¹², ή γλώσσα του ρωμαϊκού *Imperium*, ή *πάτριος φωνή*¹³. Η ρητορική προπαρασκευή ήταν απαραίτητη για όσους έπιθυμοῦσαν νά καλλιεργήσουν τήν ικανότητα νά εκφράζονται και ν' άποκτήσουν τό χάρισμα νά πείθουν. Έπειδή όμως σέ κάθε έποχή ή παιδεία δέν έπιζητεΐται μόνον *scholae* αλλά και *vitae*,

6. Αὐτόθι, XIII, 3, 11 (23 Μαΐου 376): *rhetores loquimur et grammaticos Atticae Romanaeque doctrinae. Quorum oratoribus viginti quattuor annonarum... grammaticis Latino vel Graeco duodecim annonarum.*

Αὐτόθι, VI, 21, 1 (15 Μαρτίου 425): <Gram>maticos Graecos Helladium et Syriam, Lati<num> Theofilum, sofistas Martinum et Maximum <et iu>ris peritum Leontium placuit honorari codicillis comitivae ordinis.

8. Βλ. τούς Διαλόγους: *Γοργίας, Πρωταγόρας.*

9. E. Stein, *Geschichte*, 442 έ. Στά νομίσματα ή ελληνική εμφανίζεται τό 797 και επικρατεΐ μόλις τό 1057! Βλ. B. Hemmerdinger, «Les Lettres latines à Constantinople jusqu'à Justinien», *Polychordia, Festschrift F. Dölger = Byzantinische Forschungen I* (1966) 174. Και στη νομοθεσία ή λατινική διατηρεΐται πολύ πέρα από τήν πρωτοβυζαντινή έποχή. Βλ. *Βασιικά IX*, 1, 78: *δύνανται οι δικασταί Ρωμαϊστί και Έλληνιστί αποφαίνονται* (sic).

10. Av. Cameron, *Continuity and Change in Sixth-Century Byzantium*, London 1981.

11. *Δημηγορία Κωνσταντίου αυτοκράτορος προς τήν Σύγκλητον υπέρ Θεμιστίου*, 21α: III 125, 21-24 (Schenkl - Downey - Norman).

12. G. Dagron, «Aux origines de la civilisation byzantine, langue de culture et langue d'état», *Revue historique* 241 (1969) 23-56.

13. H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen...*, 28.

δηλ. μέ τήν ἐλπίδα νά ἐξασφαλίσει καλή σταδιοδρομία, γιά ὄσους ἐπεδίωκαν δημόσια ἀξιώματα ἦταν ἀπαραίτητη ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς ρητορικῆς. Τὴν ἀντίδραση τῆς μορφωμένης ἀριστοκρατίας τῶν λογίων, φιλοσόφων καὶ ρητοροδιδασκάλων, στή στροφή τῶν νέων πρὸς τὴ λατινικὴ ἐκφράζει ὁ Λιβάνιος: *κακὸν δέ ἕτερον, σεισμόν ἐπενεγκόν τῇ τέχνῃ, φυγὴ μὲν ἀπὸ τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς, πλοῦς δέ ἐπ' Ἰταλίας, ζητούντων κατ' ἐκείνους διαλέγεσθαι*¹⁴. Ὁ ἴδιος ἐμμένει στή διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς: *οὐδὲ γάρ μητέρα ἀτυχοῦσαν ἀφεῖναι ἂν ἔρημον*¹⁵. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ἔφερε καρπούς: *καὶ ἐν αὐτῷ δὴ τῷ τῆς κακοπραγίας χρόνῳ διδάσκαλοι παρ' ἡμῖν ρητορικῆς ἐξετράφησαν, ὧν πολλοὶ μὲν διασπαρέντες κατέσχον τὴν Ἀσίαν, εἰς δέ τό τῆς Εὐρώπης ἄκρον, ἐφ' οὐ πόλις ὤκισται < ἡ > μεγάλη τρυφῶσα τῷ Βοσπόρῳ*¹⁶. Τό ρεῦμα ὅμως πρὸς τὴ σπουδὴ τῆς λατινικῆς ὄλο καὶ αὐξάνει, καθόσον ἡ γνώση τῆς δίνει ἐλπίδες γιὰ ἀπόκτηση ἐξουσίας καὶ τιμῶν: *ἀλλὰ τά γε τῶν ἡμετέρων λόγων νῦν πλέον ἢ πρότερον ἠττηται τῶν ἐτέρων, ὥσθ' ἡμῖν καὶ φόβον ὑπὲρ αὐτῆς γενέσθαι μὴ ἐκκοπῶσιν ὄλως, νόμου τοῦτο ποιοῦντος. Γράμματα μὲν οὖν καὶ νόμος τοῦτο οὐκ ἔπραττεν, ἡ τιμὴ δέ καὶ τό τῶν τὴν Ἰταλὴν ἐπισταμένων γενέσθαι τό δύνασθαι*¹⁷.

Ἄν ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς ρητορικῆς ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἀξιωματοῦχο τῆς Πολιτείας, γιὰ τὸν ἀξιωματοῦχο τῆς Ἐκκλησίας ἀρκοῦσε ἡ γνώση τῆς ἐλληνικῆς. Τό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου διατυπώθηκε σχεδόν ἀποκλειστικά στήν Κοινὴ καὶ ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν χρησιμοποίησε τὴν ἐλληνικὴ ρητορικὴ γιὰ τὴ διάδοση τῆς νέας θρησκείας. Ἡ ἐλληνικὴ παιδεία ἔδωσε στοὺς χριστιανούς μέθοδο σκέψης γιὰ τὴ διατύπωση τῶν δογμάτων καὶ φραστικὰ ὄπλα γιὰ τὴν υπεράσπισή τους. Ἡ ἐλληνικὴ λοιπόν δέν ἦταν μόνον ἡ γλῶσσα τῆς *θύραθεν*, τῆς κοσμικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς *ἡμετέρας*, δηλ. τῆς χριστιανικῆς, παιδείας, Ὅχι μόνον ὁ ἐθνικὸς Λιβάνιος ἀλλὰ καὶ ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ γνώση τῆς λατινικῆς: *οὐ Ῥωμαϊκὸς ἐγώ τις τὴν γλῶσσαν οὐδέ τά τῶν Ἰταλῶν δεινός*¹⁸. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ λοιπόν, ἀποτέλεσμα τῆς σπουδῆς τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς, εἶναι ἐλληνόφωνη.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δικανικοῦ εἴδους δέν εὐνοεῖται, ἀφοῦ ἀπὸ τό 379 ἐπικυρώνεται νομοθετικά ἡ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς στίς δίκες, *quoniam Graece iam testari concessum est*¹⁹, καὶ ἀπὸ τό 439 ἀναγνωρίζεται ἐπίσημα ἡ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς στίς διαθῆκες· *Graecis verbis liceat in*

14. *Bíos ἢ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης*, 214: I 179, 21-23 (Belles Lettres).

15. Αὐτόθι, 214: 180, 4-5.

16. Αὐτόθι, 215: 180, 6-10.

17. Αὐτόθι, 234: 186, 13-18.

18. *Περὶ ἑαυτοῦ*, στίχ. 100.

19. *Novellae Theodosii* II, XVI, § 8 — Π6. *Cod. Just.* VII 45, 12.

*testamentis relinquere*²⁰. Διακρίνουμε κάποια πικρία σέ ὅσα γράφει ὁ Ἰουστινιανός στίς μετὰ τόν *Κώδικα Νεαρῶν διατάξεις*: καί οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τόν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλά ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καί Ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν αὐτόν εἶναι γνώριμον διά τό πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας²¹. καί σέ ἄλλο σημείο: τῆς μέν τῇ Ἑλλήνων φωνῇ γεγραμμένης διά τό τῷ πλήθει κατάλληλον, τῆς δέ τῇ Ῥωμαίων, ἥπερ ἐστί καί κυριωτάτη, διά τό τῆς πολιτείας σχῆμα²².

Ἐπειδή καί τό συμβουλευτικό εἶδος δέν εὐνοήθηκε στό κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον τῆς Νέας Ρώμης, ἡ καλλιέργεια τῆς λατινικῆς ρητορικῆς περιορίστηκε στό ἐπιδεικτικό εἶδος, πού κυριαρχοῦσε καί στήν ἑλληνική ρητορεία, ἀσκώντας ἐπίδραση σέ ὅλα τά εἶδη τοῦ γραπτοῦ λόγου²³. Λατινικά ἐκφωνοῦνται λόγοι ἐπισήμων προσώπων σέ διάφορες τελετές, πανηγυρικοί καί ἐγκωμιαστικοί, ἢ διατυπώνονται ρητορικά λογοτεχνικά εἶδη, πεζά καί ἔμμετρα. Σταχυολογῶ ὅσα παραδείγματα μοῦ ἐπιτρέπουν τά χρονικά ὅρια τῆς ἀνακόινωσης.

Στήν πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδο (325) ὁ Μ. Κωνσταντῖνος προσφώνεϊ τοὺς ἱεράρχες λατινικά²⁴. Εἰδικοί μεταφραστὲς μεταφράζουν τό λόγο καί ἐπακολουθεῖ συζήτηση στήν ἑλληνική γλώσσα²⁵. Ἡ προσφώνηση τοῦ αὐτοκράτορα σώζεται μόνο στήν ἑλληνική μετάφραση²⁶. Στό Α' κεφάλαιο ὁ ὁμιλητής καλεῖ τό ἀκροατήριον νά προσέξει ὄχι τῇ μορφῇ ἀλλά τό περιεχόμενο τοῦ Λόγου του. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος κατὰ τοὺς ρητορικούς κανόνες τοῦ Ἑρμογένη, πού ὁ συντάκτης τοῦ Λόγου κατέχει καί χειρίζεται σωστά. Φανερὴ εἶναι ἡ γνώση τῆς Πλατωνικῆς διαλεκτικῆς καί τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας γενικότερα (ὑλὴ καί πνεῦμα, περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς). Τοῦτο ἐπέβαλλαν τά θέματα, πού ὁ αὐτοκράτωρ εἰσηγεῖται στοὺς ἱεράρχες, καθώς ὁ χριστιανισμός υἱοθετεῖ τόν τρόπο ἔκφρασης τῆς κοσμικῆς σοφίας γιὰ τῇ διατύπωση τῶν δογμάτων του.

20. Αὐτόθι.

21. Nov. VII 1.

22. Nov. LXVI, I, 2.

23. H. Hunger, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: the Importance of Rhetoric» (*Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 35-47) 37.

24. Εὐσέβιος, *Vita Constantini*, III, 6-12. — G. Kennedy, «Greek Rhetoric under Christian Emperors», Princeton N.J. 1983, 194 ἔ.

25. Εὐσέβιος, *Vita Constantini* III, 13: Ὁ μὲν δὴ ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαῖα γλώττη, ὑπερμηνεύοντος ἑτέρου, παρεδίδου τόν λόγον τοῖς τῆς συνόδου προέδροις... ἐπηκροᾶτο βασιλεὺς... Ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μὴδέ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε. — Σωζομενός, Ἑκκλ. Ἱστ., I, 19, 4 Τοιαῦτα τῇ Ῥωμαίων φωνῇ τοῦ βασιλέως εἰπόντος παρεστῶς τις ἠρμήνευεν καὶ 20, 1: Ἐκ τούτου ἡ περὶ τοῦ δόγματος διάλεξις ἐκινήθη τοῖς ἱερεῦσι... ἠκροᾶτο ὁ βασιλεὺς τῶν ἐκατέρωθεν λόγων... πρᾶως ἐκάστω διαλεγόμενος... καθότι οὐδέ τῆς Ἑλλήνων γλώττης ἀπειρώς εἶχε.

26. P.G. 20, 1233-1316: Βασιλέως Κωνσταντίνου, Λόγος, ὃν ἔγραψε τῷ τῶν Ἁγίων Συλλόγῳ.

Ὁ συντάκτης τοῦ Λόγου τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ὅπως καί οἱ σύγχρονοί του ἀξιωματοῦχοι τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, γνώριζαν βέβαια λατινικά, πρὶν ἔρθουν στό Βυζάντιο. Δέ γνωρίζουμε, ἂν ἀργότερα ἡ Βιβλιοθήκη βρῆκε λατινόφωνους ἀντιγραφεῖς τῶν λατινικῶν κειμένων ἢ χρησιμοποίησε ἀπ' ἀρχῆς Ἑλληνας ἢ ἑλληνόφωνους, ὅπως στοὺς ἀμέσως ἐπόμενους αἰῶνες Ε' καί Σ'²⁷. Εἶναι ὅμως γνωστό, ὅτι καθηγητές τῆς λατινικῆς, *grammatici* ἢ *oratores*, πού φυσικά ἔπρεπε νά κατέχουν τῆ λατινική γλῶσσα καί λογοτεχνία καί γενικά νά εἶναι ἄριστοι γνώστες τῆς γλῶσσας τοῦ Βιργιλίου καί τοῦ Κικέρωνα, δέν ἦταν εὐκόλο νά βρεθοῦν στό ἑλληνόφωνο περιβάλλον τῆς νέας πρωτεύουσας. Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος (354-430) γράφει²⁸ ὅτι σέ ὀλόκληρη τὴν Ἀνατολική αὐτοκρατορία κανεὶς δέ γνωρίζει λατινικά! Τό ἴδιο διαπιστώνει δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα (597) ὁ ἀποκρισάριος καί μετέπειτα Πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας: *bene scit dulcissima vestra magnitudo, quia hodie in Constantinopolitana civitate, qui de Graeco in Latinum et de Latino in Graecum dictata bene transferant non sunt*²⁹. Ἀσφαλῶς ὅμως ὑπῆρχαν ἀκόμη στήν ΚΠολη λατινόφωνοι, ἀφοῦ ὁ ἴδιος, ἂν καί ἔμεινε ἐκεῖ 6 χρόνια (579-585), δέν ἔμαθε ἑλληνικά: *nos nec graece novimus*, γράφει σέ ἄλλη ἐπιστολή του³⁰.

Κέντρο προέλευσης καθηγητῶν τῆς λατινικῆς ἦταν ἡ Βόρειος Ἀφρική. Τό 358 *Evanthius eruditissimus grammaticorum Constantinopoli diem obit in cuius locum ex Africa Chrestus*³¹. Ἀλλά καί πρὸς τό τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὁ αὐτοκράτορας Φωκάς (602-610) κατέβαλε πολλές προσπάθειες *περινοῆσαι τινα πρὸς διδασκαλίαν αὐτῶ τῆς Ἰταλίδος φωνῆς λίθων ἐπιζητῶν· αὐτοὺς γάρ ἔφασκεν ἐγνωκέναι στομυλωτέρως παρά τούς Ἰταλοὺς διαλέγεσθαι*³². Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι στίς ἀρχές τοῦ Ζ' αἰῶνα καί ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους δέ γνωρίζει λατινικά· τοῦτο παραδίδει ὁ Ἰωάννης Λυδός³³, θαθὺς γνώστης ἀλλά καί λάτρης τῆς λατινικῆς, ἀφοῦ τῆ χρήση τῆς ταυτίζει μέ τὴν ὑπαρξη τῆς αὐτοκρατορίας: *σύν τῇ Ῥωμαίων φωνῇ καί τὴν τύχην <ἀπέβαλεν> ἢ ἀρχῆ!*³⁴.

27. B. Hemmerdinger, «Les Lettres latines à Constantinople»..., 177-178.

28. Ἐπιστ. 172: PL 32, 15. Gregorii I Registrum epistolarum, VII, 27, *Monumenta Germaniae Historica Epist.*, 1/1, Βερολίνο 1887, 474.

29. Ἐπιστολή 6, 27.

30. Ἐπιστ. 11, 74.

31. *God. Theod.* VI 21. — Ἐξ ἀφορμῆς τῆς γραφῆς Charistus ἀντὶ Chrestus ἐνός χειρογράφου ὁ H. Usener διορθώνει Charisius. Ἡ διορθωση δέ γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπ' ὄλους. Βλ. B. Hemmerdinger, «Les Lettres latines à Constantinople...», 175.

32. Ἰω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας (De magistratibus)* III 73: 166, 4-7 (Wvensch).

33. Klotz, Paulty - Wissowa - Kroll, RE XIII 2213-2216.

34. *De magistratibus* III 42: 131, 8-9.

Ἀπό τήν Καισάρεια τῆς Μαυριτανίας κατάγεται καί ὁ γνωστός λατίνος γραμματικός Priscianus, πού σπούδασε στήν ΚΠολη κοντά στό Θεόκτιστο καί δίδαξε στήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565) ἢ λίγο πρὶν, ἀφοῦ τό 526-527 ὁ μαθητής του Θεόδωρος ἀντέγραψε *Artem Prisciani eloquentissimi doctoris me*³⁵. Γιά τίς ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας του συνέταξε τά ἐγχειρίδια: α') *Institutiones Grammaticae*³⁶ καί β') *Partitiones XII versuum Aeneidos principalium*³⁷. Στά ἔργα αὐτά εἶναι φανερό ὅτι τό σύστημα τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς, πού εἶχε δημιουργηθεῖ κατά τά ἑλληνικά πρότυπα στή Ρώμη, ἀνανεωμένο στήν περίοδο τῆς β' σοφιστικῆς, μεταφέρεται στή Νέα Ρώμη. Ὁ λατίνος Γραμματικός ἐπιχειρεῖ ἐκλατινισμό τῶν ἑλληνικῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων Διονυσίου τοῦ Θρακός *Τέχνη Γραμματική* καί Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου *Περί μερισμοῦ τῶν τοῦ Λόγου μερῶν θιβλία τέσσαρα*. Τό ἐγχειρίδιο *Partitiones* (Ἐπιμερισμοί) τῶν ἐπτὰ καί ὄχι τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν (ἐπεὶδῃ οἱ 12 στίχοι τοῦ Βιργιλίου πού ἐξετάζει δέν περιέχουν ἐπιφώνημα) παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες μέ τό μεταγενέστερο ἐγχειρίδιο τοῦ Βυζαντινοῦ Γραμματικοῦ Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ, *Ἐπιμερισμοί σύν Θεῶ τοῦ Ψαλτηρίου ἀπό φωνῆς Γεωργίου τοῦ ἐπίκλην Χοιροβοσκοῦ*, πού ἐπιχειρεῖ ἐκχριστιανισμό τῶν ἐγχειριδίων πού κληροδότησαν οἱ Γραμματικοί τῆς ἀρχαιότητος³⁸. Τοῦτο εἶναι φυσικό ἀφοῦ καί οἱ δύο ἔχουν τά ἴδια πρότυπα. Ὁ Πρισκιανός αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐπεξηγεῖ τήν ὀρολογία· λ.χ. *inclinativae, quas Graeci ἐγκλιτικὰς vocant· πρωτότυπα, id est primitiva· univocum, id est ὁμνυμον· comprehensivum, quod Graeci περιεκτικόν vocant*³⁹ κ.ἄ.

Στό ἐγχειρίδιο *Institutiones Grammaticae* ὁ Πρισκιανός προσπαθεῖ *in Latinum transferre sermonem*⁴⁰ τά ἐγχειρίδια Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου καί τοῦ γιοῦ του Ἡρωδιανοῦ. Τό ἔργο αὐτό τοῦ λατίνου Γραμματικοῦ, μαζί μέ τά ἐγχειρίδια τοῦ Δονάτου, παρέμειναν βασικά βοηθήματα γιά τή διδασκαλία τῆς λατινικῆς σέ ὅλο τό μεσαίωνα⁴¹.

Στό ἔργο του *De metris Terentii*⁴² ὁ Πρισκιανός ἐπιχειρεῖ σύγκριση τῶν μέτρων τοῦ λατίνου ποιητῆ καί τῶν ἑλλήνων ὁμοτέχνων του. Γιά

35. M. Glück, *Priscians Partitiones und ihre Stellung in der spätantiken Schule*, Hildesheim 1967, 54.

36. *Grammatici Latini*, II, 1 - III 377 (H. Keil).

37. Αὐτόθι, III 459-515.

38. M. Glück, *Priscianus Partitiones...*, 44-46. Π8. W. Bühler - Chr. Theodoridis, «Johannes von Damaskos Terminus post quem für Choiroboskos», *BZ* 69 (1976) 397-401 καί Chr. Theodorides, «Der Hymnograph Klemes terminus post quem für Choiroboskos», *BZ* 73 (1980) 341-345.

39. M. Glück, *Priscianus Partitiones...*, 162.

40. Αὐτόθι, 58, (ep. ad Jul. 1, 12-2, 11).

41. W.O. Schmitt, «Lateinische Literatur in Byzanz», *JÖBG* 17 (1968) 127-147.

42. G.L., III 418-429.

νά στηρίξει τίς θεωρίες του παραθέτει στίχους ἐλλήνων ποιητῶν, πού δανείζεται ἀπό τά ἔργα περί μετρικῆς τοῦ Ἡλιοδώρου καί τοῦ Ἡφαιστίωνα.

Γιά νά διδάξει τό μάθημα τῆς ρητορικῆς, ὁ Πρισκιανός μετέφρασε τό ἔργο τοῦ Ἑρμογένη *Τέχνη ρητορική*⁴³, πού *μετά χειράς ἔχουσιν ἅπαντες* στό Βυζάντιο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ Σούδα⁴⁴. Ὁ λατίνος ρητορο-διδάσκαλος ἀντικατέστησε, ὅπως ἦταν φυσικό, τά χωρία τῶν ἐλλήνων συγγραφέων τοῦ προτύπου μέ χωρία λατίνων· διετήρησε ὅμως καί παραδείγματα ἀπό τήν ἐλληνική λογοτεχνία, πού ἀσφαλῶς θά ἔταν γνωστή στούς ἐλληνόφωνους νέους τῆς ΚΠολης. Ἀντιδιαστέλλει *Graecos* καί *Latinos*, τούς ὁποίους ἀποκαλεῖ *auctores nostrī*⁴⁵.

Τό ἐλληνόφωνο περιβάλλον ἐπιδρούσε ὄχι μόνον στήν ἐπιλογή τῶν παραδειγμάτων γιά τά διδακτικά ἐγχειρίδια, ἀλλά καί στή μορφή τῶν λατινῶνων ρητορικῶν ἔργων, πεζῶν καί ἐμμέτρων. Ἡ ἐκφήνηση πανηγυρικῶν στήν ἐλληνική καί στή λατινική ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ τελετουργικοῦ τῆς ἐνθρόνισης τῶν αὐτοκρατόρων⁴⁶. Ποιητικός πανηγυρικός εἶναι τό ἔργο *De laude Anastasii Imperatoris* (491-518)⁴⁷, πού ἔγραψε ὁ Πρισκιανός τό 512, γιά νά ἐγκωμιάσει τό Βυζαντινό αὐτοκράτορα. Ἄλλ' ὡς παράδειγμα πανηγυρικοῦ σέ στίχους ἄς ἔχουμε τό ἔργο μεταγενέστερου λατίνου Γραμματικοῦ καί ρητοροδιδασκάλου, τοῦ Κορίππου.

Ὁ Flavius Cresconius Corippus προερχόταν κι αὐτός ἀπό τή Βόρειο Ἀφρική. Δέ γνωρίζουμε τίποτα γιά τήν καταγωγή του ἢ γιά τήν κοινωνική του προέλευση. Τά γεγονότα τῆς δεκαετίας 540-550 στήν Καρχηδόνα, ὅπου ἔζησε καί δίδαξε ὑπό τοῦς Βανδάλους, περιγράφει στό ποιήμα του *Johannidos seu de bellis Libycis* σέ ὀκτώ βιβλία⁴⁸, ὄχι λαμπρό δεῖγμα λατινικῆς ἐπικῆς ποίησης. Δέ γνωρίζουμε γιατί καί πῶς ἦρθε στήν ΚΠολη στό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τό ποιήμα του *In laudem Justinī Augusti minoris*⁴⁹ σέ τέσσερα βιβλία, πού ἔγραψε τό 566-567, ἔχει ὡς θέμα τόν ἐνταφιασμό τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ ἀνιψιοῦ καί διαδόχου του Ἰουστίνου τοῦ νεώτερου (565-578). Δέν μπορούμε νά κατατάξουμε τό ἔργο σέ συγκεκριμένο λογοτεχνικό εἶδος. Ἀναμφισβήτητα ρητορικό εἶναι πανηγυρικός, *ἐγκώμιον* ἀλλά καί *ἔκφρασις* σέ ἐξαμέτρους. Θεματικά,

43. *Rhetores Latini Minores*, ἔκδ. K. Halm, Leipzig 1833, ἀνατ. Frankfurt 1964, 551-560.

44. λ. Ἑρμογένης (Alder).

45. Τοῦτο παρατηρεῖται σέ ὅλα του τά ἔργα. Βλ. M. Glück, *Priscians Partitiones...*, 58-59.

46. Av. Cameron, *In laudem Justinī Augusti minoris*, London 1976, 199-200 (σχόλια στό στίχο 154).

47. PLM ἔκδ. E. Baehrens V (Teubner 1883) 264-274.

48. Βλ. ἔκδ. J. Diggle - F.R.D. Goodyear, Cambridge 1970.

49. Ἐκδ. Av. Cameron, London 1976, μέ ἀγγλική μετάφραση καί σχόλια. S. Antés, Paris 1981, μέ γαλλική μετάφραση καί σχόλια.

ύφολογικά, γλωσσικά, έπηρεάζεται από δημιουργήματα τής ελληνικής ρητορικής ποιήσης, πού απευθύνονται στον ίδιο στενό κύκλο των λογίων, τής Αύλης⁵⁰. Βυζαντινό δημιούργημα έπιχειρεί τή σύνθεση του κλασικισμού τής ύστερης αρχαιότητας και τής ανατολικής πνευματικότητας. Άπεικονίζει τή ζωή τής βυζαντινής Αύλης και εκθέτει τήν αυτοκρατορική ιδεολογία. Ή ρωμαϊκή ιδέα τής αυτοκρατορικής έξουσίας αποκτά συμβολική αξία φωτισμένη από τό ούράνιο φώς τής έξ αποκαλύψεως θρησκείας. Ή 'Ιουστίνος είναι ό *άήττητος αυτοκράτωρ* (*princeps invictus*), *παγκράτιστος*⁵¹ (*omnipotens*), *ό έλέψ Θεού βασιλεύς*:

pater omnipotens divino ornavit honore (I 47)
deus omne Latinum

...Justino dedit imperium (IV 339-340)

άλλά και ό πιστός δούλος Κυρίου, ή εικών του Θεού επί τής γής (*imago Christi*)⁵².

ille est omnipotens, hic omnipotentis imago (II 428)

Είναι *pius*⁵³, *iustus*, συμβολίζει τήν ήσυχία και τήν τάξη, είναι *serenus*⁵⁴, *tranquillus*⁵⁵, *placidus*⁵⁶, *clemens*⁵⁷.

Ή πρόλογος (*praefatio*) του έργου μās θυμίζει τον πρόλογο τής *Συλλογής νέων έπιγραμμάτων* Άγαθία του Σχολαστικού, πού είναι γνωστή μέ τό όνομα *Κύκλος*⁵⁸. Ή *Corippus* απευθύνει στον αυτοκράτορα 48 έξαμέτρους:

...deus omnia regna
sub pedibus dedit esse tuis, regesque superbos
subdidit (στίχ. 1-3)

άκολουθούν 51 έξάμετροι στίχοι στον άξιωματούχο Άναστάσιο (*Panegyricus in laudem Anastasii quaestoris et magistri*). Καί ό Άγαθίας απευθύνεται πρώτα στον αυτοκράτορα σέ έξαμέτρους⁵⁹ και κατόπιν στό δεκουρίωνα Θεόδωρο σέ έλεγειακούς στίχους⁶⁰. Πιθανότατα και οι δύο έχουν ως πρότυπο τον πρόλογο του Παύλου Σιλεντιαρίου στο

50. Άγνή Βασιλικοπούλου, *Εισαγωγή στή Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Άθήνα 1984, 29 κ.ά.

51. Π8. Π. Σιλεντιαρίου, *Έκφρασις του ναού τής Άγίας Σοφίας*, 22.

52. *In laudem Justini* II 29.

53. Αύτόθι, II 178, 280, 414.

54. Αύτόθι, III 266, 309.

55. Αύτόθι, II 275, III 269, 309.

56. Αύτόθι III 310.

57. Αύτόθι III 236, 264, 267. — Ή γαλήνη είναι από τά κύρια χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα και στήν *Έκφραση* του Π. Σιλεντιαρίου:

τόν ήμερον, τόν ήδύν έν τῷ μετρίῳ,
εύεργετοῦντα φίλους και μή φίλους (στίχ. 56-57)

58. *Anthologia Palatina* IV, 3.

59. Αύτόθι 48-98.

60. Αύτόθι 99-135.

ποίημά του "Εκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας"⁶¹. Τό ἔργο αὐτό τοῦ Βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου ἀπηχεῖ καί ἡ περιγραφή ἀπό τόν Κόριππο τοῦ θρόνου τοῦ Ἰουστίνου στήν ὑποδοχή τῆς πρεσβείας τῶν Ἰσθμίων⁶². Τό *ἱερόν παλάτιον*:

...imitatur Olympum

officiis Augusta domus... (III 179-180)

ἀλλά οἱ πολῖτες τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ὁ περιούσιος λαός τοῦ Κυρίου:

res romana Dei est, terrenis non eget armis (III 333)

Τό τελετουργικό τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς περιγράφεται ὅπως στό *Περί βασιλείου τάξεως* τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου καί στά ἔργα Τέχνης⁶³.

Δέ γνωρίζουμε, ἂν πολλοί στήν Αὐλή τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β' μποροῦσαν νά κατανοήσουν τόν πανηγυρικό τοῦ Κορίππου, ἀφοῦ ἡ χρήση τῆς λατινικῆς καί στή δημόσια διοίκηση εἶχε ἀρχίσει νά ὑποχωρεῖ⁶⁴, γιά νά καταργηθεῖ ὀριστικά στά χρόνια τοῦ Ἡρακλείου.

Μέ τήν καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς ὡς γλώσσας τοῦ Κράτους ἡ καλλιέργεια τῆς λατινικῆς ρητορικῆς στό Βυζάντιο σθῆναι, ἀφοῦ ἔλειψαν οἱ λόγοι πού παρακινοῦσαν τούς νέους στή σπουδή της. Στό τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ἀπό ἐπάρχων καί ἀντιγραφεὺς⁶⁵ (*magister scriinii*) εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἐγγώριζε λατινικά⁶⁶. Στή Μεσοβυζαντινῆ περίοδο ἡ γνώση τῆς λατινικῆς στήν Ἀνατολή εἶναι τόσο σπάνια ὅσο τῆς ἑλληνικῆς στή Δύση⁶⁷. Λόγιοι ὅπως ὁ Φώτιος καί ὁ Ν. Χωνιάτης⁶⁸ δέ γνωρίζουν λατινικά. Ἐξαίρεσεις, ὅπως ὁ Ψελλός, ἐπιβεβαιώνουν τόν κανόνα. Ἡ λατινομά-

61. Av. Cameron, *In laudem Justinii...*, 118.

62. *In laudem Justinii* III 191-401:

sole metallorum splendentia, mira paratu, (στίχ. 192)

...πολυτιμήτων δέ μετάλλων

ἀρμονίη γραφίδεσιν ἰσάζεται... (Π. Σιλ. 607-608)

63. Av. Cameron, «Corippus' Poem on Justin II: a Terminus of Antique Art?» (*Continuity and Change in Sixth-Century Byzantium* VI) 144-145.

64. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II Paris 1949, 438. — Ὁ Ἰω. Καππαδόκης εἶχε καταργήσει τή χρήση τῆς λατινικῆς στήν ἐπικοινωνία μέ τή διοίκηση τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἀπό τά χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Πθ. Ἰω. Λυδός, *de Mag.* III, 68- 158-159). Τήν 1η Νοεμβρίου τοῦ 541 ἀπευθύνεται ἀπό τόν Τριβωνιανό ἡ τελευταία Νεαρά στή λατινική σέ ἐπαρχο τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους (Βλ. E. Stein, *Histoire...*, II 407 καί B. Hemmerdinger, «Les Lettres latines à Constantinople», 176).

65. Φώτιος, Βιβλ. Cod. 65.

66. L.M. Whitby, «Theophylact's knowledge of languages», *Βυζάντιον* 52 (1982) 425-428.

67. A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, Oxford 1973, 552. Πθ. C. Mango, *Βυζάντιο: ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, Ἀθήνα 1988, 39.

68. *Χρονική Διήγησις* 590, 74/6 (van Dieten).

θεια περιοριζόταν σέ λίγους νομικούς καί μεταφραστές⁶⁹. Στήν Ὑστεροβυζαντινή περίοδο ὁ Μάξιμος Πλανούδης, ὡς μέλος διπλωματικῆς ἀποστολῆς στή Δύση, μπόρεσε ν' ἀποκτήσει ἱκανοποιητικὴ γνώση τῆς λατινικῆς. Κι αὐτός ὅμως καί ὅσοι ἄλλοι μετὰ ἀπ' αὐτόν κατόρθωσαν νά μάθουν καλά λατινικά, ὅπως ὁ Δ. Κυδώνης, περιορίστηκαν νά μεταφράσουν ἔργα πού τούς ἐνδιέφεραν ἀπό τῆ λατινικὴ στήν ἑλληνικὴ, δέν καλλιέργησαν τῆ λατινικὴ ρητορικὴ.

Ἄν ὅμως ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ἐξελίσσειται σέ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ βασίλειο⁷⁰, οἱ πολῖτες τῆς μέχρι τέλους ὀνομάζονται Ρωμαῖοι. Κι ἂν ἡ ΚΠολη, μετὰ τὴν πτώση τῆς Ἀλεξάνδρειας, τῆς Ἀντιόχειας καί τῶν ἄλλων μεγάλων ἑλληνιστικῶν κέντρων στοὺς Ἀραβες, ἀπομένει τὸ μόνο μεγάλο κέντρο καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν Γραμμάτων⁷¹, ἡ λατινικὴ ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖται ἡ γλώσσα τῆς κρατικῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης, ἡ *πάτριος φωνή*, ὄχι μόνον ἀπὸ τούς ἐκπροσώπους τῆς ἐξουσίας, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος⁷², ἀλλὰ καί ἀπὸ συγγραφεῖς πού καλλιεργοῦν λιγότερο λόγια λογοτεχνικά εἶδη, τὰ εἶδη πού δημιούργησε ὁ συγκρητισμὸς τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν παραδόσεων πού συνυπάρχουν στή Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ὅπως λ.χ. ὁ χρονογράφος Θεοφάνης⁷³. Μὲ ἐπιχείρημα τὸ *translatio Imperii* Πολιτεία καί Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς διεκδικοῦν τὸ προβάδισμα ἀπέναντι τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν κρατῶν τῆς Δύσης, πού οἱ ὑπήκοοι τούς δέν εἶναι γιὰ τούς Βυζαντινοὺς Ρωμαῖοι, ἀλλὰ *βάρβαροι ἢ Λατῖνοι*. Πολλὲς ὀνομασίες πολιτιστικῶν στοιχείων λατινικῆς προέλευσης, πού ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα βρίσκονταν στό λεξιλόγιο ὄχι μόνον τῶν νομομαθῶν καί τῶν ἀξιωματούχων ἀλλὰ καί τῶν λιγότερο μορφωμένων⁷⁴, παραμένουν, ἀνανεώνονται καί πολλαπλασιάζονται μὲ τὴν ἐπαφή μὲ τούς Δυτικούς, ἐμπόρους καί Σταυροφόρους. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα πού δέν ἀπευθύνονται μόνον στοὺς λογίους σώζονται μέχρι τέλους λέξεις πού ἀποτελοῦν τὸ συνδετικὸ

69. L.D. Reynolds - N.G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καί φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασσικῶν κειμένων*, μτφ. Ν. Παναγιωτάκη, Ἀθήνα 1981, 94.

70. H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin*, μτφ. Τ. Δρακοπούλου, Ἀθήνα 1977, 58-59.

71. B. Hemmerdinger, «La culture Grecque Classique du VIIe au IXe siècle», *Byzantion* 34 (1964) 130.

72. *Περὶ τῶν Θεμάτων*, 60, 24-25 (Pertusi): *μάλιστα ἑλληνίζοντες καί τὴν πατρίαν καί ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες*. Ὁ ἴδιος συνεννοεῖται μὲ τὸν Λουϊτπράνδο μὲ διερμηνέα (Luitprand, *Antapodosis*, VI 9). Βλ. καί Α. Toynebee, ἐνθ' ἄνωτ.

73. *Χρονογραφία* 258, 15-16 (De Boor): *προσφωνεῖ... τῆ πατρῶα φωνῆ τὸρνα, τὸρνα, φράτερ*. Τοῦτο ἦταν πρόσταγμα τοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο (Βλ. Μαυρικίου, *Στρατηγικόν* III 5, 8).

74. H. Zilliacus, «Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie», *BZ* 37 (1937) 302-344. — Θεοφάνης, ἐκδ. De Boor, 782-786: *Verba latina et grecolatina*.

κρίκο ανάμεσα στα κλασσικά λατινικά και στις σημερινές νεολατινικές γλώσσες⁷⁵.

Στά πλαίσια της έρευνας της γλωσσικής έκφρασης του Βυζαντίου, η εξέλιξη της Λατινικής γλώσσας στην Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ενδιαφέρον θέμα, αναμένει την έρευνα έλληνοιστών και λατινιστών.

RÉSUMÉ

Agnès Vassilikopoulou, *La rhétorique latine à Byzance*

En transférant vers l'Orient le siège du gouvernement de l'Empire Constantin le Grand a voulu fonder une deuxième Rome. Mais dès le début les tentations de romanisation de la nouvelle capitale n'avaient pu s'imposer complètement. Dans les inscriptions et les papyri des premiers siècles les deux grandes langues de l'antiquité coexistent.

Le Christianisme sous sa forme grecque devient l'Église de l'État. L'empereur ouvrit le concile de Nicée (325) par un discours en latin, qu'il a du faire interpréter en grec, parce qu'il y eut peu d'évêques, qui connaissaient la langue officielle.

Le latin malgré tout recula avec lenteur dans les usages officiels de l'Orient. Ainsi les fonctionnaires de toute catégorie devaient commencer par apprendre péniblement la langue et la rhétorique latine. Les professeurs du latin, grammairiens et orateurs, étaient des Occidentaux lettés, qui venaient de l'Afrique latine comme Priscianus et Corippus. Leurs livres d'enseignement ainsi que leurs œuvres littéraires (épopées et discours) sont écrits sous l'influence des livres grecs de ce genre.

La connaissance du latin se fait de plus en plus rare dans la ville de Cple comme dans tout l'Orient. Peu à peu le grec s'impose dans l'administration publique et dans l'activité juridique. Pourtant un grand nombre de mots latins ou grécolatins se trouvent non seulement dans les textes officiels mais aussi dans les textes littéraires.

L'étude de l'évolution du latin en Orient peut améliorer nos connaissances sur la culture byzantine dans son ensemble.

75. H. Mihaescu, «Remarques sur la survivance de la langue latine dans la littérature Byzantine et en Néogrec», *Βυζαντινά* 11 (1982) 136 έ.